

Adalékok a 12. századi Európa iszlámképéhez Petrus Venerabilis munkássága nyomán

i. BEVEZETÉS

Különbségeik ellenére és különbségeiknek köszönhetően a kereszténység és az iszlám közötti évszázados kapcsolat mindig is sokrétű és összetett volt, tele konfliktusos időszakokkal, együttműködéssel, meg nem értéssel és kölcsönös befolyással. Már az iszlám megjelenésétől kezdve folyamatos a két vallás kapcsolata, amely kapcsolatnak a fókuszpontjai szinte változatlanok maradtak. A kereszténység a kezdetektől fogva a saját szemszögéből szemlélte az iszlámot, ami a 12. század idejére végképp megnehezítette azt, hogy egy önálló hitrendszerként hivatkozzanak rá vagy, hogy az iszlám hitrendszerének önállóságát egyáltalán felismerjék.¹ A kapcsolat szerteágazottsága pedig különösképpen meggátolja azt, hogy egységes képet kapjunk a két vallás viszonyáról, mivel a kulturális, politikai és gazdasági kapcsolatok nem feltétlenül voltak egymással összhangban, a földrajzi meghatározottság pedig egy másik koordinátát is megjelenít.² Hibás viszont azt gondolni, hogy az alapvetően ignoráns hozzáállás, ami a középkori forrásokból kirajzolódik, és ami a témával kapcsolatos szakirodalom visszatérő szóhasználata, alaptalan.³ A keresztes háborúk korának iszlámképe

¹ HAMILTON, 374.o.

² TOLAN, Introduction, 7-8.o.

³ Richard Southern a *Western Views of Islam*-ban a 700 és 1100 közötti évszázadokat egyenesen az „Age of Ignorance”-nek nevezi. Kétségtelen, hogy nyugati szempontból bizonyos szintig tartható ez az állítás, de az is,

alapvetően meghatározta az iszlámmal kapcsolatos későbbi európai percepciókat, így az eredetének megvizsgálása fontos felismerésekkel szolgálhat.

A magyar historiográfiában általában két vonalon szokták megközelíteni a tárgyalt időszakot: foglalkoznak a középkorban Magyar Királyságban élő muszlim kisebbséggel, illetve a kora újkori, iszlámmal kapcsolatos írással előzményeként tekintenek a korszak iszlámképére. A magyar területeken élő muszlim kisebbség tárgyalása a külföldi szakirodalomban leginkább Berend Nóra munkásságában jelenik meg, illetve néhány másik publikációban.⁴ Azzal a kérdéssel, ahol a kora újkori iszlámkép előzményeként tárgyalják a 12. századot az utóbbi években a Balázs József, Szuromi Kristóf szerzőpáros foglalkozott. Ők egyben fordítói is egy Petrus Venerabilis szövegnek (az eddigi egyetlen magyar fordításnak)⁵, illetve Balázs József a doktori disszertációjában egy fejezetet szentel a témának.⁶ Ezenkívül megemlíthető még néhány olyan munka az elmúlt néhány évből, amely mellékesen tárgyalja a témát magyar nyelven. Rostoványi Zsolt *Az iszlám a 21. században* című munkájában, *Az iszlám és a kereszténység* című fejezet tekinti át a témát, illetve megjelenik Simon Róbert néhány írásában is, leginkább *Az arany középkor* című tanulmánykötetben.⁷

Mivel ez az európai történelemben az első olyan kor, amikor az iszlámnak helyt próbálnak szerezni egy összeurópai koordináta-rendszerben, az iszlámmal kapcsolatos információk iránti vágy felerősödése mutatkozik meg. Ez viszont nem jelenti azt, hogy egy alapvetően koherens kép állhatna rendelkezésünkre, mivel az ezzel kapcsolatos információk befogadásának voltak gondolati korlátai. Ezek azokból a különbségekből és hasonlóságokból származtak, amelyek meghatározzák a két vallás egymáshoz való viszonyát.⁸

hogy – Micheal Frassetto szavaival élve – ez a váltás nem volt olyan „hirtelen és drasztikus, mint amilyennek elsőnek tűnik”, In. FRASSETTO: The Image of the Saracen as Heretic in the Sermons of Ademar of Chabannes. 83.o.

⁴ Id. BEREND: At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000-1300, vagy STULRAJTEROVA, Katarína: Convivenza, Convenienza and Conversion: Islam in Medieval Hungary (1000-1400 ce).

⁵ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 16-17.o.

⁶ Balázs József: Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, ac doctrina (Az iszlámkép forrásai a kora újkori Magyarországon 1543-1613), PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Új-és legújabbkori eszmetörténeti műhely, témavezető: Dr. habil. Óze Sándor, Piliscsaba, 2016

⁷ ROSTOVÁNYI Zsolt: Az iszlám és a 21. század: Kihívások és válaszok, L'Harmattan, 2020; Az arany középkor - zsidók, muszlimok és keresztények, Logos Kiadó, 2012

⁸ HAMILTON, 378.o.

Már itt érdemes elválasztani egymástól a tudás megértésének és a tudás meglétének fogalmát. Az, hogy adott esetben voltak információk az iszlámról, közel sem jelenti azt, hogy ez bármilyen módon beszivárgott volna a közgondolkodásba vagy hogy ez hozzásegítette volna a tudás birtokosait arra, hogy fel is használják az információikat. A dolgozatban mindkét jelenségre láthatunk majd példákat, ami megmutatják a kettő közötti szakadékot, az áthidalás nehézségeit és azt is, amikor ez az áthidalás valamilyen módon létrejött.

ii. AZ ISZLÁM A KELETI KERESZTÉNYESÉG GONDOLKODÁSÁBAN

Az iszlámmal legelőször a közel-keleti keresztény csoportok találkoztak és léptek kapcsolatba. A fogadtatás kettős volt: egyrészt a bizánci fennhatóság elüldözőiként felszabadítóként ünnepelték őket és az áttérések is megkezdődtek, másrészt már a korai időktől Isten büntetésének tekintették az iszlám gyors térhódítását.⁹ A két vallás teológiai szinten hamar konfrontálódott egymással, és ebből a konfrontálódásból kiemelkedtek olyan alakok, akik munkái a későbbiekre nézve kulcsfontosságúaknak számítottak információs szempontból. Ebből hármat szeretnék kiemelni: Damaszkuszi Szent János, Theophanész és Anastasius Bibliothecarius személyét.¹⁰

Damaszkuszi Szent János a 8. században élő, melkita keresztény családból származó udvari tisztviselő, majd a Jeruzsálem közelében lévő Mar-Szabbasz kolostorba visszavonuló teológus volt.¹¹ Két fontos munkája született, amiben szót ejt az iszlámról, az egyik a *Megismerés forrása*, a másik pedig *Az eretnekségekről*.¹² Damaszkuszi Szent János elsősorban filozófiai és teológiai oldaláról szemléli az általa ismert információkat (a későbbiekben látni

⁹ FLORI: La premier croisade, 180-181.o.

¹⁰ Rajtuk kívül több más személyt is ide lehet sorolni csak a keresztény oldalról, pl. Moscus Jánost, Sophroniust, Hitvalló Maximust, Sínai Anastasiust stb. Velük és más szerzőkkel kapcsolatban ld. HOYLAND, Robert G.: Seeing Islam as Others Saw It, vagy a Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History 600 és 1050 közötti időszakot felölelő két kötetét (Vol. 1. és Vol. 2). A választásaim azért estek ezekre a személyekre, mert hatásuk nyugaton is szembetűnő volt, illetve jó kiindulópontot adnak a később nyugaton is megjelenő toposzok keletkezésére vonatkozóan.

¹¹ A melkita kereszténység Jeruzsálem-központúságát és Jeruzsálem központi szerepét a keresztény iratok arabra fordításához, ld. GRIFFITH, Sidney H.: A 'Melkite' Arabic Text from Sinai and the Doctrines of the Trinity and the Incarnation in 'Arab Orthodox' Apologetics.

¹² GNILKA, 35.o. és THOMAS: Christian Theologians and New Questions, 257.o.

fogjuk, hogy ez nem feltétlenül magától értetődő) és alapvetően teológiai apologetikát folytat az iszlámmal szemben. Írásaiban az arianizmushoz hasonlítja az iszlámot és tanításait, és már nála is megjelenik Sergius/Bahíra legendájának lenyomata.¹³ Sergius Petrus Venerabilisnál is megjelenik a későbbiekben, de nála Sergius nem ariánus, hanem nesztoriánus keresztény, tehát ő egy másik hagyományt vesz át és visz tovább.

„...a Sátán sikert adott a tévedéseknek, és Sergius szerzetest, az eretnek nesztoriánusok követőjét – akit az egyházból kizártak – Arábiának arra a részére küldte...”¹⁴

Damaszkuszi Szent Jánossal kapcsolatban az egyik legfontosabb kitétel, hogy az iszlámot egy keresztény eretnekségnek sorolta be, annak alapján, amit ő tudott róla.¹⁵ Ez egy több évszázadon keresztül fennálló kategorizált állítás marad, ami az iszlámnak úgy ad helyt a világban keresztény szemszögből, hogy először is a zsidóság és más pogány hitrendszerek felé helyezi őt, de alapvetően kiszorítja azt az értelmezést, amely szerint az iszlámnak helye van önálló hitrendszerként funkcionálni a keresztények által elképzelt világban vagy üdvtörténetben. Ennek hatása pedig messzire visz. Az iszlám ariánus keresztény eretnekség volta a nyugati kereszténységbe is átkerül és később Petrus Venerabilis is hivatkozik rájuk így.¹⁶

Állandó témája a kor keresztény szerzőinek az, hogy az iszlámmal szemben a kereszténység valamilyen szintű felsőbbrendűséget élvez és hogy az iszlám nem mérhető a keresztény valláshoz (annak ellenére sem, hogy Jézus próféataságának elfogadásával a

¹³ Damaszkuszi Szent Jánosnál Sergius/Bahíra ariánus keresztény volt, a későbbi hagyományokban viszont inkább az uralkodik, hogy nesztoriánusnak tartják. ld. GNILKA, 34.o., illetve ROGGEMA, Barbara: The Legend of Sergius Bahira, 169.o. Megjegyzendő az is Bahíra legendájával kapcsolatban, hogy nem mindig volt a hatására vonatkozó megítélése negatív a keresztény szerzőknél, ezzel kapcsolatban ld. ROGGEMA, 166.o.

¹⁴ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 18.o.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban ld. SCHADLER, Peter: John of Damascus and Islam című művét.

¹⁶ De nem csak így. Nála már összefolynak az évszázadok lenyomatai és több (és sok) római katolikus szempontból eretnek szektával hozza összefüggésbe az iszlámot, illetve az iszlám tanításokat. Az arianizmus az egyik ezek közül, de meg van nála a nesztoriánusok képe is, illetve a szabellinusoké és a nikolaitáké is. Ezzel kapcsolatban ld. Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, illetve Liber contra sectam Saracenorum Prologus-a. A szövegkiadások helye: KRITZECK, James: Peter the Venerable and Islam, illetve J.P.Migne: Patrologia latinae, online kiadvány: <https://mlat.uzh.ch/browser?path=/38/2311/&text=11412%3A8>

zsidóságnál és a pogányságnál jobb helyzetből indul).¹⁷ Ez az akkori írásokban egyfajta toposz-irodalom megszületését eredményezte, amelynek állandó témái szinte az összes későbbi szerzőhöz eljutottak (köztük Petrus Venerabilishez is). Ezek közül többet ki lehet emelni, de a legfontosabbak talán a következők: felhozták ellenük a paradicsomuk materiális képét, megjelent a hamis prófétaság, amivel Mohamedet személyében támadták, a bálványimádás és a Korán, mint egy hamis könyv léte.¹⁸ Mindezek egy olyan rivalizálás szülöttjei, amely a kereszténység és az iszlám hasonlóságából fakadt. Az univerzalizmus, a kinyilatkoztatottság és a prófétai szerepekkel és leszármazással kapcsolatos keresztény tanok és az ebbe belelépő iszlám akaratlanul is ellentéteket szült.¹⁹ Mindezen toposzok szinte mind megjelennek Theophanész *Kronographia* című művében, amelyek közül számos átkerült nyugatra is. Theophanész annalsztikus krónikája lefedi az iszlám hódítás idejét (egy kivétellel, II. Konstantin uralkodásáról, 641-668 között nem ír) és az utána következő századot is, egészen saját koráig bezárólag. Az egyik legfontosabb forrás az iszlám hódításhoz és a 7-9. század eseménytörténetéhez. Eleinte nem pejoratívan közelíti meg Mohamed személyét (bár ez adódik művének annalsztikus stílusából)²⁰, a későbbiekben azonban olyan legendákat ír le, amelyek sokáig életben maradnak és hatással vannak a későbbi századok iszlámképére. Ezek közül az egyik legfontosabb Mohamed vélt epilepsziája.²¹ Szintén szót érdemel Mohamed életének leírása, hiszen Damaszkuszi Szent Jánostól eltérően így példát láthatunk egy nem teológiai attitűd meglétére is.

Theophanész nyugati szempontból azért is fontos, mert művének részletei már viszonylag hamar megjelentek latin fordításban Anastasius Bibliothecarius fordítói munkásságának köszönhetően (*Chronographia tripartita*)²², így a *Kronographiában* található információk utat törtek maguknak az iszlámmal kapcsolatos latin keresztény percepcióba.²³

¹⁷ FLORI, 181.o.

¹⁸ FLORI, La premiere croisade, 181.o.

¹⁹ ui. 180.o.

²⁰ NEIL, 224-225.o.

²¹ ui. 225.o. Mohamed epilepsziája folyamatos toposza lesz a keresztény szerzők műveinek és leginkább kinyilatkoztatásaival és prófétaságával hozzák kapcsolatba. Az epilepszia hangoztatása Mohamed prófétaságának hiteltelenítésére szolgál és arra, hogy megmagyarázzák az iszlám prófétájának hamisságát. A betegséggel kapcsolatos attitűd végső soron a kereszténység vélt igazát fogja megmagyarázni, ha a kinyilatkoztatása ugyanis egy betegségből származott, az nem származhat Istentől.

²² BLOCH: Gyógyító királyok, 369.o.

²³ History of Christian-Muslim Relations Vol. 1., 432.o.

Anastasius a 9. századi római Kúria megkerülhetetlen alakja több pápa pontifikátusa alatt is, II. Hadrianus nevezte ki könyvtárossá, az igazgatási ügyek vivőjévé. Görög tudása miatt járt Bizáncban és velük szemben képviselte a római pápaság érdekeit.²⁴ És mindezek ellenére, ahogyan látni fogjuk, az iszlámmal kapcsolatos diskurzus a nyugati kereszténységben viszonylag későn indul el. Anastasius munkássága azonban éppenséggel hatást gyakorol az utána következő századokra, már csak azért is, mert a kevés információ, és a még kevesebb írott információ meglétekor felértékelődtek azok az elemek, amelyek valahol megírva léteztek. Anastasius és Theophanész írásai azért is fontosak, mert azokról biztosan tudni, hogy Petrus Venerabilis számára elérhetőek voltak és olvasta is őket. Erről a *Summa totius haeresis Saracenorum*-ban így ír:

„Ahogyan a római egyház könyvtárosa, Anastasius által görögről latinra fordított krónika világosan elmondja...”²⁵

iii. MEGJELENÉS NYUGATON: HÁTTÉR

Az iszlám megjelenése és az erre adott válaszok nyugaton a 7. század és a 12. század között kettősek. Először is nem lehet tagadni a kapcsolatok meglétét és az iszlám egyes nyugati területekre gyakorolt hatását (ezalatt leginkább a Mediterráneum térségét értve), másodsorban mindezen kapcsolatok ellenére az iszlámmal való mélyebb foglalatosskodás Hispánián kívül sehol nem ért el egy olyan küszöböt, ami alapján átfogó következtetéseket le lehetne vonni. A francia területek déli részéről, mint különböző muszlim birodalmak szomszédjától két meghatározó momentumot szeretnék kiemelni, amelyek megmutathatják a kapcsolatok mélységét vagy éppen annak ellentétét. Az egyik Maiolus, cluny-i apát elrablása, a másik pedig Chabannes-i Ademar munkássága.

A Fraxinetumban, mai nevén La Garde-Freinet-ben székelő rablócsapatok kihasználva Dél-Franciaország politikai instabilitását a 10. században folyamatos rajtaütéseket szerveztek a

²⁴ ANGENENDT, 446.o.

²⁵ Petrus Venerabilis: *Summa totius haeresis Saracenorum*, In: *Az európai iszlámkép* Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 18.o.

„Fuit autem iste, sicut etiam chronica ab Anastasio Romanae ecclesiae bibliothecario de Greco in Latinum translata, apertissime narrat...” Petrus Venerabilis: *Summa totius haeresis Saracenorum*, KRITZECK, 205.o.

körülöttük lévő területeken.²⁶ Ennek áldozatául esett Maiolus, Cluny apátja és kísérete is, akiket a Nagy Szent Bernát hágónál raboltak el 972 nyarán, amikor visszatérőben voltak Itáliából. Az apát végül sértetlenül megúszta az esetet, de az nem maradt megválaszolatlanul, nem sokkal később az esethez kapcsolódó megtorlásként a társaságot megtámadták és kiűzték onnan. Nem sokkal 994-es halála után már elkezdődött tisztelete és annak a történetnek a folyamatos újramesélése, ami Fraxinetumban történt vele. Az első ilyen beszámoló Paviából származik, a második az 1010-es évekből Clunyból egy Syrus nevű személy által írt hagiográfiai műből, amiben egy levél másolata található meg. A levelet a hagyomány szerint maga Maiolus küldte a váltságdíjat kérve szerzetestársaitól, az eredeti azonban nem maradt fenn. A második híradás Rodolphus Glaber *Historiarum libri quinque*-jében található az 1040-es évekből. Az utóbbi kettő híradás különlegessége az, hogy említést tesznek benne a muszlimokról, a hitükről (ráadásul Glaber ez az első konkrét utalás Mohamedre a két nagy hegységtől északra²⁷), bár mivel alapvetően hagiográfiai munkáról van szó, nem a fogva tartó az elsődleges, hanem a fogság és annak eltűrése. A levél másolatában a következő mondat található meg:

„Körülvettek engem Beliál vizei, a halálnak hurokja elragadott.”²⁸

Beliál említése az iszlámmal kapcsolatban nem magától értetődő, mert nem ragadt meg a keresztény hagyományban, azt inkább a zsidókkal kapcsolatban használják.²⁹ Syrus munkájában pedig ezen kívül szó van Maiolus és a fogva tartói között egy vallási vitáról is, ami a maga nemében egyedül álló a 11. század elején ennyire északon.³⁰ A róla szóló hagiográfiai irodalom nem lehetett ismeretlen Petrus Venerabilis számára, aki az 1135-ös évtől kezdve

²⁶ A fraxinetumi muszlimokról nem sok írásos emlék maradt fenn, ezen kevesek közül is az egyik Maiolus hagiográfiájában van. Egy másik hely, ahol fel lehet őket lelteni, Liudprand cremonai érsek Antapodosis-a, amiben a szerző III. Abd al-Rahman cordobai kalifához köti őket. Ez ezen a forráson kívül nem igazán nyert bizonyítást, így inkább tűnik az biztosnak, hogy valamilyen fajta rablócsapat lehetett, ami hivatalosan egyik környékbeli muszlim államhoz sem volt közvetlenül köthető. Pedig a fraxinetumiak évtizedeken keresztül tartották magukat erődtítésükben és egészen a Boden tóig elmerészkedtek, illetve nagy hasznot hajtottak az Alpok hágóin átmenő utasok váltságdíjaiból és rabszolgaként való értékesítéséből. A témához ld. Scott G. BRUCE: Cluny and the Muslims of La Garde-Freinet, Hagiography and the Problem of Islam in Medieval Europe.

²⁷ BRUCE, 110.o.

²⁸ „Torrentes Belial circumdederunt me, praeoccupaverunt me laquei mortis.” In. Rodulfi Glabri: *Historiarum libri quinque*, I.9., 20.o.

²⁹ BRUCE, 55-58.o.

³⁰ BRUCE, 101.o.

haláláig bezárólag felügyelte az Odilo és Hugh Semur apáti ideje alatt megírt hagiográfiák másolását.³¹

A 11. század folyamán egy másik érdekes személlyel találkozunk, akinek munkája figyelemreméltó átmenet a 12. században általánossá váló iszlámképe és az előtte lévő állapot között. Chabannes-i Ademar aquitániai születésű szerzetes rendkívül termékenynek bizonyult mind irodalmi, mind különböző művészeti ágak területén.³² A ránk maradt szövegek közül az iszlámmal kapcsolatban a *Chronicon* című szövege ad tájékoztatást. Ez – Theophanészhoz hasonlóan – egy történeti leírás, amelyben a Meroving kortól a 11. század elejéig, azaz a saját koráig veszi át a frank területek történetét (1026-ban fejezte be a kéziratot). Korának általános félelmei, amik a muszlim betöréseket illették, a *Chronicon*-ban is megjelenítésre kerülnek abban, hogy folyamatosan tájékoztat a frank területek elleni korábbi muszlim támadásokról. Szót ejt benne a Martell Károly idején bekövetkezettekről (pl. Poitiers-i ütközet) vagy a Baleár-szigetek elleni támadásokról.³³ Ami viszont fontosabb az az attitűdje az iszlám ellen. Számos olyan későbbi elem felbukkan, aminek az első keresztes háborúval elinduló korszak sokkal termékenyebb táptalajt biztosított, de a csírái már meg voltak a keresztény közgondolkodásban.

Ademar korának lehangzatosabb híre a Közel-Keletről a Szent Sír al-Hakim kalifa általi lerombolása. Ez a francia területeken is hullámokat vet és már előre jelzi azokat a változásokat, amik közelebb hozták a Közel-Kelet világát a nyugati keresztény államokhoz, ami pedig végül a keresztes háborúkban csúcsonyul ki.³⁴ Ademar szaracénokról alkotott képe meglehetősen sematikus és hasonlít mind a korábbi keleti, mind a későbbi nyugati leírásokra. Megjelenik benne egy olyan eszkatologikus vonal, amelyben az egyszerűen szaracénoknak titulált muszlimokat az Antikrisztussal azonosítja és a templom lerombolásában a világ végének közeledtét látja.³⁵ Ademar egy szentbeszédében előveszi a Szentháromsággal kapcsolatos ellentéteket a muszlimok és a keresztények között. Ez ekkor is és majd jóval később is olyan téma marad, ami folyamatosan kitart a két vallás követői között. Ademar állást foglal az általa

³¹ IOGNA-PRAT, 106-107.o.

³² FRASSETTO, 83-84.o. Ademar alkotott többek között hagiográfiai munkákat, zenét írt és ahogyan innen is kiderül, történeti munkát is.

³³ History of Christian Muslim Relations Vol. 2. (900-1050), 648-656.o.

³⁴ FRASSETTO: The Image of the Saracen as Heretic in the Sermons of Ademar Chabannes, 84.o.

³⁵ Bár ebben megjelenik a milleneumi világvége várás általános hangulata is, ami az 1000-es évek környékén a tetőfokára hágott. Ennek az eszkatológiával átitatott időszaknak lehet a terméke Ademarnak ezen gondolata.

szaracénoknak nevezett csoport ellen, akiket eretnekeknek titulál a Szentháromságról vallott elvek teljes elvetése miatt.³⁶

A hosszú 12. század alapvető változásokat hozott a keresztes háborúk megkezdése által. Az addig csak Európa periférikus részein érintkező két vallás és kultúra világa sokkal közelebb került egymáshoz, illetve olyan személyek, népcsoportok is kapcsolatba kerültek az iszlámmal, akik addig leginkább semennyire nem találkoztak velük. Ennek indikátora a keresztes háborúk néven elhíresült katonai vállalkozás volt. 1095-ben Clermontban II. Orbán pápa gyűlésre hívja a keresztényeket és meghirdeti a Szentföld visszafoglalását célzó kezdeményezést.³⁷ A hadjárat 4 éven keresztül tart, aminek a végére a keresztények elfoglalják mind a három ábrahámi vallás szent városát, Jeruzsálemet. A hír futótűzként terjed, az öröm kézzelfogható. A következőkben azonban a keresztesek már nem ilyen szerencsések, a közel-keleti latin államok attól a pillanattól kezdve, hogy megalakulnak, folyamatosan zsugorodnak, az 1101-es év kis-ázsiai vereségei után pedig a mámor elhal.³⁸ A krónikák viszont csak ezután íródnak, és a keresztesek pedig még majd két évszázadon keresztül jelen vannak a Földközi-tenger keleti partvidéke mentén. A második keresztes hadjárat 1147-49 között vereséggel zárul VII. Lajos francia király számára. Hispániában a reconquista már lassan fél évszázada folyik, és nagy erővel foglalják vissza a kereszténység zászlaja alá az addig muszlim uralkodók által irányított területeket. Ez az a történeti keret, amiben Petrus Venerabilis 1142-ben elkezdí iszlámmal kapcsolatos munkásságát. Bár a folyamatok lassúak, akár évszázadokon keresztül eltartanak (ld. reconquista), az iszlámmal kapcsolatos európai diskurzus elindult és a mai napig nem halt el.

iv. PETRUS VENERABILIS ÉS CLUNY

A 10. században alapított kolostor néhány évszázad alatt a latin keresztény világ élére tört. Cluny befolyása gyorsan növekedett és Petrus de Montboissier (azaz Petrus Venerabilis) apátsági idejére megkérdőjelezhetetlen lett a befolyása. A milleneumkor, Maiolus és Odilo

³⁶ Tehát teljes mértékben kiáll az elképzelése mellett, nem úgy, mint később Petrus Venerabilis, aki – attól a perctől kezdve, hogy az iszlámmal elkezdett foglalatzkodni, egészen haláláig – nem adott egyértelmű választ a saját kérdésére sem, hogy az iszlám vajon eretnokség-e vagy pogányság.

³⁷ RUNCIMAN, 92-93.o.

³⁸ TYERMAN, Were there any Crusades, 553.o., illetve szintűgy TYERMAN: God's War. A New History of the Crusades, 243.o.

környékén regionális volt még a befolyása, a 11. században ez fokozatosan változott meg. A terjeszkedése más-más ütemben ugyan, de Európa minden részéhez elért és a keresztes háborúk idején már a Szentföldön is erős helyzetük volt. A fokozatos terjeszkedés elért Angliába és Hispániába, ami Petrus Venerabilis életútját tekintve fontos. Az apát többször is járt mind a két helyen, és az iszlámmal kapcsolatos írásainak is fontos része mind a két világ. Hispánia nyilvánvalóan a Toledói Gyűjtemény létrehozása miatt, Anglia pedig azért, mert a *Contra sectam Saracenorum*-ban Anglia megtérítését hosszú példaként hozza fel azok számára, akiknek írja a művet és azok számára, akik végül is olvasták majd.³⁹ A hispániai kapcsolatrendszer a reconquista előestéjén szilárdul meg, és a cluny-eknek nagy szerepe lesz a mozarab liturgia felváltásában a félszigeten.⁴⁰ De éppen a legnagyobb hatalmi kiterjedéskor Cluny pénzügyi problémákkal küzdött, és ezek megoldására Petrus is leginkább az újonnan érdekszférájukhoz csatolt területek segítségével próbált megoldást találni.⁴¹ A hispániai befolyás és a meginduló keresztes hadjáratok mindenesetre megihlethették az apátot. Bár a szakirodalom nem ért egyet Petrus aktív támogatását illetően a háborúk irányába⁴², az iszlámmal szembeni nyugati, latin nyelvű refutáció kialakulása annak a kornak a terméke, amiben a két világ összeérése egyre gyorsabbá vált és amely a skolasztika új korszakát nyitotta meg. A Tóra a zsidókkal szembeni polémiahoz nyújtott alapot, míg a Korán az iszlám ellenében. Ezeknek a használata nyugaton nagyrészt ismeretlen volt ebből a célból, de jól mutatja, hogy milyen újdonságok hatásai érték össze a kor tudományosságában.⁴³

³⁹ A művet alapvetően muszlimoknak szánja, ahogyan az az első könyvben is olvasható: „Aggredior, inquam, vos, non, ut nostri saepe faciunt, armis, sed verbis, non vi, sed ratione, non odio, sed amore...”

(<https://mlat.uzh.ch/browser?path=38/2311/6364/11412&text=11412:8>)

„Támadni titeket, nem úgy foglak, mint közülünk gyakran csinálják, fegyverrel, hanem szóval, nem erővel, hanem ésszel, nem gyűlölettel, hanem szeretettel.”

Ennek a szövegrésznek nagy karrierje lesz az elemzésekben, és alapvetően Petrus „felvilágosultságát” is lehetne érteni rajta. Ebben a vitában a dolgozatom során nem foglalkozok állást, a részlet csak a megszólítás („vos”) miatt érdekes, amivel a muszlimokat közvetlenül szólítja meg, szemben a Summa-val, amit Petrus Venerabilis elsősorban a keresztényeknek írt.

⁴⁰ IOGNA-PRAT, 37.o.

⁴¹ IOGNA-PRAT, 37-38.o.

⁴² Pénzügyileg Cluny támogatta a II. keresztes hadjáratot, bár Petrus Venerabilis ezt nem teljes szívéből tette. IOGNA-PRAT, 333.o., Resnick ezzel szemben a VII. Lajosnak küldött 130-ik levélre hivatkozva azt állítja, hogy Petrus örült a hadjáratnak és támogatója volt., ld. REZNICK, 12.o.

⁴³ Bár Petrus Alfonsi munkássága ebben a tekintetben megelőzte őt, hiszen Alfonsi zsidóból lett kereszténnyé, így elsőkézből ismerte a tórai és a talmudi hagyományokat, illetve nagy polemikus művében az iszlámnak is szentel

Petrus Venerabilis irodalmi tevékenységéről rengeteg forrás áll rendelkezésünkre, aminek csak egy része foglalkozik az iszlámmal. Rengeteg levele maradt ránk, amiknek több modern szövegkiadása is létezik, illetve fordítások is megjelentek belőle.⁴⁴ Ezen kívül több polemikus és apologetikus munka szerzője is.⁴⁵ 4 apologetikus munkában foglalkozik korának keresztény szektáival, ezen kívül két nagy polemikus munkája ismert, egyiket a zsidóság ellen írta (*Liber adversus Judaeorum inveteratam duritiem*), a másikat az iszlám ellen, ez a *Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum* (a továbbiakban Liber-ként fogok rá hivatkozni).⁴⁶

Négy írásában foglalkozik az iszlámmal:

- Epistola de translatione sua
- Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum
- Summa totius haeresis Saracenorum: ez a Liber-nek egy kivonatolt formája (ez az, ami magyar fordításban is olvasható)⁴⁷
- ún. 17-es levél: szintén Szent Bernáthoz íródott⁴⁸

v. A TOLEDÓI GYŰJTEMÉNY

Toledói Gyűjteménynek azt a fordításokból és eredeti írásművekből álló corpust nevezik, amelyet Petrus Venerabilis 1142-es hispániai útja eredményeképpen született. Az elnevezés azonban máris kérdéseket vethet fel, ugyanis a szakirodalom nyelvétől, vagy országtól függően más-más terminusokkal találkozhatunk. Ezek a következők lehetnek: Corpus

egy részt. Mivel Alfonsi hispániai volt, így az iszlámmal foglalkozó fejezete is megbízható forrás. Alfonsihoz ld. TOLAN: Petrus Alfonsi and His Medieval Readers, University Press of Florida, 1993

⁴⁴ A teljes levélgyűjtemény megtalálható a Patrologia Latinae honlapján, <https://mlat.uzh.ch/browser?path=/38/2311/&text=11420:115>, amely Jean-Paul Migne Patrologia Latinae Cursus Completus 19. századi forrásközlésein alapul. Megemlíthető még Giles Constable szövegkiadása, The Letters of Peter the Venerable, ed. by Giles Constable, Vol. I. and II., Harvard University Press, 1967.

⁴⁵ KRITZECK, 25.o.

⁴⁶ ui., 25-27.o. A munkák kiadása: szintén a Patrologia Latinae Petrus Venerabilis-szal foglalkozó részében található meg.

⁴⁷ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 7-22.o.

⁴⁸ REZNICK, 17-18.o.

Toletanum, Corpus Islamolatinum, Corpus Cluniacense stb.⁴⁹ A magyar tudományos művekben a Corpus Toletanum, vagy még inkább ennek lefordított változata, a Toledói Gyűjtemény használata terjedt el, így a könnyebbség és az egyértelműség érdekében én is így fogok hivatkozni rá.

1142-ben Petrus Venerabilis, aki már huszadik éve apátja Európa legnagyobb jelentőségű kolostorának Cluny-nek, Hispániába utazik az apátság ügyeit intézni. Az útja hozadékaként kiadott adománylevelek azt mutatják, hogy VII. Alfonzzal találkozáskor az apát a kolostor gazdasági ügyeit intézte,⁵⁰ vagy úgynevezett „ellenőrző körúton”⁵¹ volt. Az út pontos útvonalát nem ismerjük, sem a visszaút időpontját, az viszont biztosnak tűnik, hogy ez idő alatt hozta tető alá azt az együttműködést, aminek hozománya volt a Toledói Gyűjtemény összeállítása. Ekkor lépett kapcsolatba a városban székelő fordítókkal, akik arab tudományos műveket fordítottak latinra.⁵² A vállalkozás okát és célját is jól mutatja a következő részlet:

„Úgy látszik el kell mondani Mohamedről, hogy ki volt, s hogy mit tanított, azok miatt, akik ezt a könyvet elolvassák, tudniillik, hogy jobban megértsék azt, hogy mit olvasnak, s hogy megtudják, milyen utálatos volt az élete és a tanítása.”⁵³

49 A spanyol szakirodalom leginkább a Corpus Islamolatinum-ot használja, ld. José Martínez Gázquez: Translation of the Qu’ran and other Islamic Texts before Dante (Twelfth and Thirteenth Centuries), trans. by Andrew Gray, Dante Studies, The Annual Report of the Dante Society; vagy ahogyan ezen az oldalon is láthatjuk: <https://grupsderecerca.uab.cat/islamolatina/content/proyectos> (online, elérés dátuma: 2022.10.23.), bár itt megjegyzendő, hogy ez egy sokkal nagyobb irodalmi hagyományt vesz szemügyre, amibe csak beletartozik a Petrus által összeállított corpus. A legelterjedtebb viszont mindenképpen a Corpus Toletanum elnevezés, főleg az angolszász és francia tudományosságban (ld. a bibliográfia vonatkozó tételeit), viszont ez annyiban problémás, hogy leszűkíti a vizsgált irodalmi anyagot Toledo városára, pedig nem az egész gyűjtemény ott keletkezett és valószínűleg nem is ott állították össze. Ezzel kapcsolatban ld. Lappin, Anthony John: On the Genesis and Formation of the Corpus Cluniacense. In: ed. Cándida Ferrero Hernández, John Tolan: The Latin Qu’ran, 1143-1500, De Gruyter, 2021

⁵⁰ d’ALVERNY: Deux Traductions Latines du Coran au Moyen Age, 69. o., KRITZECK: Peter the Venerable and Islam, 12-13.o.

⁵¹ d’ALVERNY, 69.o.

⁵² Toledó korabeli tudományos jelentőségéről magyarul ld. KÉRI Katalin

⁵³ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szurómi Kristóf szerk., 16-17.o.

A latin kereszténységben a következő vállalással csak egy probléma adódott: a koherens információk hiánya. Felismerve ezt, Petrus Venerabilis felkért egy fordítókból álló csapatot, hogy fordítsanak latinra különböző arab nyelvű, iszlámmal foglalkozó írásokat. A következő személyekről lehet tudni, akik a Gyűjtemény létrehozásában részt vettek: Toledói Péter, Poitiers-i Péter, Kettoni Róbert, Dalmáciai Hermann, illetve egy bizonyos Mohamed.⁵⁴ A nevek közül a konkrét fordításokat Kettoni Róbert és Dalmáciai Herman végezték Mohamed segítségével, akinek hozzájárulásából nem sok követhető le. Poitiers-i Péter hozzájárulása a Gyűjtemény létrehozásához kettős volt. Először is, Petrus Venerabilis *notarius*-aként egyfajta logisztikai szerepet tölthetett be a fordítások létrehozásában, másodsorban pedig az Apologia al-Kindi fordításánál ő trenírozta a latin szöveget a kor irodalmi elvárásainak megfelelővé. Erre azért volt szükség, mert Toledói Péter bár kiválóan tudott arabul és járatos is volt a teológiai szövegek világában, a latin tudása már nem volt a többi fordítóéhoz hasonló, így az általa lefordított szövegnek szüksége volt javításra.⁵⁵

A Gyűjteménybe a következő művek kerültek bele⁵⁶:

1. Fabula Saracenorum cum iubendi religio
2. Chronica mendosa et ridicula Saracenorum
3. Liber de generatione Mahumet et nutritia eius
4. Item doctrina Mahumet
5. Alchoran
6. Apologia al-Kindi⁵⁷

⁵⁴ Mohamed nevét Petrus Venerabilistól ismerjük, de hozzájárulásáról nem tudni sokkal többet. Ehhez ld. a Clairvaux-i Bernátnak írt levelét, az Epistola de translatione sua-t és a Contra sectam Saracenorum Prologus-át.

⁵⁵ Poitiers-i Péter és Toledói Péter hozzájárulásánál a szakirodalom megoszlik: James Kritzeck a fordításokat Dalmáciai Hermann és Kettoni Róbert között osztja meg (Mohamed közbenjárásával) KRITZECK: 56-69.o., míg Irven M. Resnick arról ír, hogy a két Péter szintén részt vállalt a fordításokban, RESNICK 20.o. A fordítók és Petrus Venerabilis tevékenységéhez ld. THOMAS, David and Alex MALLETT, ed. Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 3. (1050-1200), Brill, 2011

⁵⁶ Ebben a fejezetben most csak a konkrét fordításokat sorolom fel, a Gyűjteményhez tartozó, de Petrus Venerabilis által latinul írt művekre ld. az előző fejezetet.

⁵⁷ A művek felsorolását ld. az alábbi szakirodalmakban: KRITZECK: Peter the Venerable and Islam, 75-104.o., GÁZQUEZ, 81-82.o., BALÁZS: Az iszlámkép forrásai a kora-újkor Magyarországon, 34-42.o., RESNICK 21.o.

vi. IRODALOM, TÖRTÉNELEM ÉS TEOLÓGIA HATÁRÁN

Az előzőekben kifejtettem, hogy milyen meglévő információk váltak ismertté az iszlámról a korszak kezdetéig, azt is, hogy ezek hogyan, mi alapján terjedtek el, illetve megpróbáltam felvázolni, hogy ezek min alapultak. A korszak és még közelebbről nézve a keresztes háborúk kora, illetve az iszlámmal kapcsolatos írások rendkívül sokszínűek. Ez a narratív sokféleség elsősorban egy hatalmas merítési lehetőséget ad arra, hogy több oldalról megvizsgálva a témát következtetéseket vonjunk le, másfelől viszont megnehezíti, hiszen minden forrást olyan kontextusba kell elhelyezni, ami alapján a hibázási lehetőségek száma a következtetések levonásában jelentősen lecsökken. A krónikák, chanson de geste-k, levelek, polemikus és apologetikus iratok, egyházi dokumentumok és a rekonstruálható közbeszéd olyan világot tár elénk, ami éppolyan sokszínű, mint maga a korszak, amiben íródott.

A témát övező legnagyobb probléma az európai iszlámképre ráarakódó különböző gondolkodási sémák és ezek folyamatos vissza-visszatérése az irodalmi kánonba. Végző soron nem történik semmi más ekkor, mint hogy egy addig félig-meddig ismeretlen történelmi, vallási és kulturális entitást vagy entitásokat a nyugati keresztények „lefordítottak” a saját nyelvükre és megpróbálták betagozni a saját gondolatrendszerükbe. Mivel ez, a kultúrák különbségéből és hasonlóságából adódóan nem feltétlen sikerül, így lehetséges az, hogy ennyi egymást kizáró, mégis egymást erősítő és egymás mellett bőven megférő képeket láthatunk.

Legelőször érdemes megnézni egy részletet a Névtelen krónikájából:

“Bizonyos, hogyha Krisztus hitében és a szent kereszténységben mindig kitartottak volna, és az egy Urat a Szentháromságban hajlandóak lettek volna megvallani, ha helyes szándékkal és őszintén hitték volna, hogy Isten Fia a Szűzanyától született, szenvedett, halottaiból feltámadt és tanítványai szeme láttára a mennybe emelkedett, elküldte a Szentlélek tökéletes vigaszát, és uralkodik mennyben és földön, náluk félelmetesebb, bátrabb vagy harcra termettebb nép nem lenne e Földön.”⁵⁸

⁵⁸ Gesta Francorum, III. 8.11, In. Az első és második keresztes háború korának forrásai, 37-38.o.

„Certe si in fide Christi et Christianitate sancta semper firmi fuissent, et unum Deum in trinitate confiteri uoluissent Deique Filium natum de Virgine matre, passum, et resurrexisse a mortuis et in caelum ascendisse suis cernentibus discipulis, consolationemque Sancti Spiritus perfecte misisse; et eum in caelo et in terra regnantem recta mente et fide credidissent, ipsis potentiores uel fortiores uel bellorum ingeniosissimos nullus inuenire potuisset.”

<https://www.thelatinlibrary.com/gestafrancorum/gestafrancorum3.shtml> (elérés dátuma: 2022. 11. 14.)

A fenti idézet alapján ugyanis több olyan fókuszpontot láthatunk, amelyek ráirányítják a figyelmünket a közkézen forgó információkra: vagyis arra, hogy a keresztények mi alapján támadták az iszlámot, mi alapján tartották őket másnak és eltérőnek a tanítások szerint. Az egyik talán legfontosabb rész a „kitartottak volna” formula (*semper firmi fuissent*⁵⁹), ami alapján arra következtethetünk, hogy adott krónika írója a muszlimokat egy, a kereszténységtől elszakadt csoportnak tartja.⁶⁰

A következőkben pedig felvázolom, hogy azok a tényközlések és írások, amikben foglalkoznak az iszlámmal milyen irodalmi toposzokon és módszerek használatán alapulnak, amik sok esetben máson alapulnak, mint maguk a tényközlések és tovább ferdítik vagy megtartják a régebbi híradások tartalmát a növekvő információs közeg ellenére. Ennek során négy különböző réteget mutatok be a szakirodalom és a források alapján, ezek a következők:

- Dualista/moralista
- Mitizálódó
- Bibliai
- Antik

Dualista:

A dualistát viszonylag könnyű dekódolni, annak a gondolatiságnak a tovább élését látjuk benne, ami már a görög-római időktől fogva megvan az európai gondolkodásban, nevezetesen, hogy vagyunk mi (egy választott csoport) és vannak ők.⁶¹ Ez a dualista kép alapvetően nem biztos, hogy hordoz valamilyen morális felhangot, adott esetben csak az ellenfelek bemutatására szolgál, vagyis ki az, aki nem velünk van. Ennek általánosan használt terminusa a „*barbara nationes*”⁶².

⁵⁹ Gesta Francorum III.11.

⁶⁰ Bár az információk meglétének egy fontos jelzője a földrajzi meghatározottság, amint azt már korábban is jeleztem. A Névtelen különböző elemzések szerint egy dél-itáliai normann nemes volt, így sokkal közelebb élt a muszlim területekhez és jobban be volt tagozódva egy olyan társadalomba, aminek a muszlimokkal való kapcsolatai évszázadokon keresztül mélyek voltak. A Névtelen származásának azonosításához ld. VESZPRÉMY László: Utószó. A Névtelen és műve, In: Az első és második kereszties háború korának forrásai, 210-211.o. vagy FLORI, Jean: Chroniqueurs et propagandistes, 42-47.o.

⁶¹ QUINN, 25.o.

⁶² LUCSISZKAJA, 21.o.

Moralista:

Hasonlóan a dualistához, a moralista megközelítés is egy leegyszerűsített világképet tár elénk, aminek két egymástól távol lévő pontján helyezkedik el a két csoport, amire a világot felosztják. A moralistához azonban már hozzáadódik az a pejoratív többletjelentés, ahol a két csoport közül az egyik a kiválasztott, a segített csoport, míg a másik a lenézett, az isten által nem támogatott.⁶³ Vallásos környezetben ennek nem nehéz referenciapontot találni. A keresztények számára természetes ők voltak az Isten oldalán lévők, legtöbb esetben. Viszont annak a példáját is láthatjuk, amikor nem tudnak ennyire könnyedén tájékozódni ebben a koordináta-rendszerben, vagy nem is szeretnék. Itt talán érdemes hozzátenni, hogy a dolgozat alapvetően az irodalmi hagyomány mentén próbálja meg felfűzni a kor iszlámképét, ami csak egyik oldala a témának és nem feltétlen terjed ki a politikai és főleg nem a gazdasági kapcsolatokra, de még ebben a merítésben is találhatunk problémás epizódokat. Ennek a legszembetűnőbb példája, az ún. örmények és szírek helyzete Antiókhia ostrománál, amikor is az örmény és a szír keresztények segítették muszlim uraikat, alapvetően a keresztiesek ellenében. Erre láthatunk példát a *Gesta Francorum*-ban:

„Ugyanazon a napon érkezett meg a hegyek felől épségben az örmények (*Hermeniorum*) és szírek (*Suranorum*) egy komoly létszámú csapata, élelmet szállítva a törököknek a város megsegítésére. Tankréd megtámadta őket, elfogta a pogányokat...”⁶⁴

A világkép itt természetesen nem dől meg, csak újra kell egy kicsit kalibrálni. A szóhasználat is erre utal, amikor az alapvetően dualista beállítottságú definíciók morális többletet hordoznak. Ebbe ugyanúgy beleeshettek az örmények és a szírek, mint a muszlimok. Nogent krónikájában találkozhatunk a „*perfidi*” fogalmával⁶⁵, ami Lucsiszkaja leírásában két dologgal állhat szemben, a „*christiani*”-val és a „*fideles*”-szel. Ez a szóhasználat lehetőséget

⁶³ Ezzel kapcsolatban érdemes visszagondolni a keleti kereszténység felsőbbrendűségét mutató részeire.

⁶⁴ *Gesta Francorum*, VIII.19.3, In. Az első és második keresztes háború korának forrásai, 65.o. Az eredeti latin szövegben 'eos' szerepel, nem pogányok.

„Ipsa quoque die ueniebat maxima pars Hermeniorum et Suranorum secure de montaneis, qui ferebant alimenta Turcis in adiutorium ciuitatis. Quibus aduenit obuiam Tancredus et apprehendit eos, ...” In. *Gesta Francorum*, VIII. 19. online példány, <http://www.thelatinlibrary.com/gestafrancorum.html>

⁶⁵ Id. pl. Guibert de Nogent: *Dei Gesta per Francos*, V. könyv, VI. 169-170., In. Guibert de Nogent, *Dei Gesta per Francos et cinq autres textes*, ed. R. B. C. Huygens, 1996, 206.o.

nyújtott arra, hogy ne csak a muszlimokat tegyék a fogalom ernyője alá, hanem bárkit, akik a keresztények morális alapokon nem az ő csoportjukba tartozóknak láttak.⁶⁶

A mitologizálás alatt itt a Mohamed személye köré épült mitologikus hagyományokat járom körül. Már Theophanésznál láthattuk az epilepsziás Mohamed képét, ami megmarad a 12. századra is, illetve ehhez rakódik még Mohamednek, mint bálványnak a szerepe. Az epilepsziával kapcsolatban Petrus Venerabilistól is láthatunk példát:

„Ám végül, miután megszállta és megbetegítette a legnyomorultabb embert,
Mohamedet – s ahogy sokan mások is mondják – igen alkalmas eszközként és fegyverként
használva őt...”⁶⁷

Mitizálódó

Mohamed sok nyugati keresztény elbeszélő írásában egy pogány bálvány, amit a hívei imádnak. Ez már 12. században is megjelenik, legeklatánsabb példája talán Raoul de Caen *Gesta Tancredi*-je, amiben a szerző a Sziklatemplomban található bálványról beszél az első keresztes hadjárat alatt. A *Chanson d'Antioche* annyival tovább megy ebben a történetben, hogy ezt a szobrot majd egy szaracén dönti le. A bálvány megléte és imádása szinte teljesen biztosan nem származik a kor valós ismereteiből. Ennek ellenére folyton visszatérő eleme Mohamed percepciójának az, hogy ő valamilyen istenséggént jelenik meg a „szaracénok” vallásában. Ez kirajzolódik a *Chanson d'Antioche*-ban, ahol Mohamed egy Apollin és Tervagant nevű isten harmadik társa.⁶⁸

De mi indokolja ezen képek kialakulását? John Tolan szerint éppen arról van szó, hogy az európaiak el akarnak igazodni egy olyan vallási rendszerben, amiről sem nem tudnak sokat, sem nem akarnak sokat tudni. Minden bálványimádás elemnek ugyanis meg lehet találni az inverzét a nyugati kultúra meglévő részei között.⁶⁹

⁶⁶ LUCSISZKAJA, 25-26.o.

⁶⁷ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 22.o.

„...exsufflatus, tandem miserrimo homine isto Mahumet, et ut fertur a multis, arrepticio et cadente, quasi instrumento et organo sibi aptissimo usus...” KRITZECK, 210.o

A magyar fordításban az 'arrepticio'-t csak a megszállva értelemben fordítják, máshol (REZNICK, 49.o.) ezt egyértelműen az epilepszia hagyományával hozzák összefüggésbe.

⁶⁸ TOLAN, 25-34.o., Mohamed, mint egy pogány bálvány és isten ld. még TOLAN: Saracens, 127.o.

⁶⁹ TOLAN: Faces of Muhammad, 25-34.o.

Bibliai:

Ezeknek a megléte magában hordozza azt a bibliai réteget, ami a harmadik része a felosztásnak. Ennek remek megfogalmazását adja Frederick Quinn, amikor arról beszél, hogy a Biblia a középkori keresztények számára is olyan módon a legjobb „iszlám-ellenes irat”⁷⁰, hogy valójában nem annak készült. Az iszlám elleni bibliai alapú ideológiai megalapozás már a két vallás első találkozásai után megtörténik, a Biblia ugyanis referenciapontként szolgált egy új hittel szemben. Maiolus példájánál is láthattuk már Beliál említése kapcsán, mennyire zsigeri válasz volt egy-egy bibliai szöveghelyhez kapcsolni az iszlámnak a követőit, ugyanezt láthatjuk a bálványimádás megjelenésénél. Hiszen az a része a történeteknek, ahol ezt a bálványt ledöntik, nem más, mint a pogányság feletti győzelem jelképe, így a háborúk jogosságának egyik megalapozása.⁷¹ A Biblia ebben az esetben tehát egy olyan referenciapontként szolgálhat a keresztények számára, amellyel szemben az iszlámot be lehet sorolni.⁷²

Egy másik formája ennek a folyamatnak az, amikor a nyugati keresztények olyan dolgokat emelnek ki az iszlámból, amelyek részint hasonlítanak a keresztény hitelvekre, részben viszont eltérnek tőlük. Annak okán, hogy a keresztény kánontól az iszlám, és azon részei, amelyeket ekkor ismernek, eltér, de bizonyos módon hasonlít is, azt a kérdést veti fel a középkori szerzők számára, hogy vajon a mohamedánok pogányok-e vagy eretnekek? Ez a kérdés nagyon erősen megjelenik Petrus Venerabilis műveiben, aki végül nem is hoz döntést erről:

„Bár eretnekeknek neveztem őket, mivel sokan úgy gondolják, hogy néhány dologban közösek velünk, a legtöbb dologban nem értenek egyet, talán helyesebb lenne őket pogánynak vagy pogányoknak nevezni, amely rosszabb.”⁷³

⁷⁰ QUINN, 27.o.

⁷¹ TOLAN: Faces of Muhammad, 26.o.

⁷² Az, hogy Mohamed, mint bálvány képe mennyire a keresztény kultúrkörből táplálkozik és nem magából az iszlámból, ld. Petrus Venerabilis példáját, aki csak úgy fogalmaz, hogy "Mohamed...teljesen elhagyta a bálványimádást, s akit csak tudott, a bálványimádás elhagyására beszélt rá." In. Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 20.o.

„Qui (Mohamed), ydolatriam ex toto et reliquit, et reliquendam quibus potuit persuasit.” In. KRITZECK, 208.o.

⁷³ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 20.o.

„Hos licet hereticos nominem, quia aliqua nobiscum credunt, in pluribus a nobis dissentiunt, fortassis rectius paganos aut ethnicos quod plus est, nominarem.” Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, KRITZECK, 208.o.

Petrus Venerabilis mind a Summa-ban, mind a *Liber*-ben többször is megismétli azokat a hitelvi kérdéseket, amik alapján a muszlimok vallása nem elfogadható egy keresztény számára, és amely alapján a fenti kettő jelentésmezőbe valónak találja őket. Az első és legfontosabb (a Summa-ban is ez szerepel az első helyen) a Szentháromság tagadása, de szót ejt még a Krisztus lényegében fennálló különbségekről is.⁷⁴ Ezek azok a fókuszpontok, amelynek a különbségei a keresztények számára meghatározóak voltak az iszlámból. A *Liber*-ben pontosabban kifejti milyen részek alapján találja őket eretneknek és mi alapján pogányoknak.

Meghatározó viszont az életműben az a hatalmas nagy különbség, ami a hitelvek különbségeiről és ami Mohamedről szól. A megfogalmazásban is egy sokkal erősebben támadó hangnemet üt meg a Summa-ban Mohamed ellen, és ezt fontos kihangsúlyozni. Mohameddel kapcsolatban a korszakban három különböző kategóriát lehet felsorolni, amelyekkel lépten-nyomon találkozhatunk a narratív forrásokban. Az első, hogy ő egy próféta, aki az Antikrisztus, eretnek vagy maga a Sátán, a másodikban egy korrumpált szerzetes által bukott keresztényről beszélnek, a harmadikban pedig egy szexuálisan deviáns személyről.⁷⁵ Ezek szinte mindegyike megtalálható Petrusnál is, aki valamilyen szinten egyesíti a már meglévő tudást az iszlám prófétájáról, és hozzáadja a Toledói Gyűjteményben megtalálható információkat a saját képéhez. Ami ebből leszűrhető, hogy ő pontosan tudta, hogy Mohamed az iszlámnak a prófétája, és sem bálványimádónak, sem bálványnak, sem egy istennek nem gondolta.

„A Paradicsomról nem úgy nyilatkozott, mint angyalok közösségéről, Isten vagy a legfőbb jó megpillantásáról, amelyet szem nem látott, fül nem hallott és emberi szív fel nem fogott,

A magyar fordításban a 'pagani' és az 'ethnicos' ugyanazon szóval lett lefordítva. Ez, a két szó korabeli használatából eredendően indokolt lehet. Mind a kettő a keresztényeken kívül álló csoportokat jelezte. A 'pagani'-t az egyházi szövegekben nagyon gyakran használják a muzulmánokra, míg az 'ethnicos' egy bővebb jelentésmezőt foglalhat magában. Ehhez ld. LUCSISZKAJA: 19.o. és 23.o.

⁷⁴ Így arról, hogy a muszlimok szintén prófétának tartják őt, csak nem az utolsónak. Azt, hogy nem Isten fia, és hogy nem is tagja Szentháromságnak, így lényegében nem isteni lény. Arról is beszél, hogy Jézus nem halt meg, mert nem volt méltó a halálhoz. Ehhez ld. Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, illetve Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum. A szövegkiadások helye feljebb.

⁷⁵ QUINN, 25.o.

hanem úgy írta le, mint amire a test és a vér, sőt inkább, amire a test és a vér legaljasabb része vágyakozik, s úgy, ahogy ő szerette volna, hogy elő legyen készítve számára.”⁷⁶

Az ellenségessége vele kapcsolatban azon alapul, hogy a munkásságával elűzte a kereszténységtől az iszlámra áttérteket, és ezzel elvágta tőlük a mennyek országát.

„De a mohamedí indulat...eltávolította [őket] Krisztustól és átnyújtotta [őket] az ördögnek.”⁷⁷

Antik:

Röviden szeretném dolgozatomat zárni az antikvitas befolyásával, amivel kapcsolatban legcélszerűbb a szóhasználatot szemügyre venni. Ami még érdekes ebből a szempontból, az az antik földrajzi hagyományok tovább élése a korszakban. Annak ellenére ugyanis, hogy mind a politikai, mind a gazdasági kapcsolatok meglévők és akár erősek is voltak a korban Európa és a muszlim területek között, az irodalmi hagyomány rendkívül sokszor használ antik terminusokat a Közel-Kelet leírásakor. Ennek is vannak külön fokozatai, például amikor a *Gesta Francorum*-ban a Névtelen a szeldzsuk törököknél kifejezetten pontosan használja a „törökök” (*Turcus*)⁷⁸ kifejezést, a többinél viszont már nem lehet olyan következetességet feltárni, mint ennél. A földrajz bibliai és antik megalapozása folyamatos a szövegekben. Ennek vannak különböző árnyalatai, hiszen ahogyan a Névtelennél is látjuk, a viszonylag későn érkező törökök fogalma mélyen beleivódik a szerző gondolkodásába, de máshol viszont akár a pártusokat is emlegetik a század folyamán.⁷⁹ A legfontosabb, antikvitasban gyökerező kifejezés a ’szaracén’ terminológia, ami az egyik legelterjedtebb szinonima a muszlimokra. A szaracén bár mélyen az antikvitasban gyökerező szó, maga a jelentés, ami az összes muszlimra vonatkoztatja azt, csak a középkorban nyer általános használatot. A jelentésmezője a kezdetektől folyamatosan változott, de általában az arabokra használt generikus kifejezés

⁷⁶ Petrus Venerabilis: Summa totius haeresis Saracenorum, In: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Balázs József, Szuromi Kristóf szerk., 19.o.

„Paradysum non societatis angelicae, nec uisionis diuinae, nec summi illius boni quod “nec oculus uidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis ascendit,” sed uere talem, qualem caro et sanguis, immo fex carnis et sanguinis concupiscebat, qualemque sibi parari optabat, depinxit.” KRITZECK: 207.o.

⁷⁷ „At Mahumeticus furor...subtraxit Christo, substrauit diabolo.” ti. a keleti népeket (perzsákat, médeket, szíreket, örményeket, etiópokat indiaiakat). ld. Petrus Venerabilis: Prologus, KRITZECK: 226.o.

⁷⁸ Gesta Francorum, I. 2.

⁷⁹ LUCSISZKAJA, 21-22.o.

maradt.⁸⁰ Vallási színezetet, mint említettem, majd a középkorban nyer, de már Eusebiusnál, majd Szent Jeromosnál is megjelennek úgy, mint Izmael leszármazottja, ott a szó tehát szinonimája már az izmaelitáknak vagy hágaritáknak.⁸¹ A szaracénok kifejezés természetesen megtalálható Petrus Venerabilisnál is, ráadásul kiemelt figyelmet érdemel, mivel használata folyamatos a 12. század folyamán és szinte mindenhol megjelenő.⁸²

vii. KÖVETKEZTETÉSEK

Simon Róbert felosztását követve beszélhetünk formális toleranciáról és formális intoleranciáról, illetve tartalmi toleranciáról és tartalmi intoleranciáról.⁸³ Nem ok nélküli Petrus Venerabilis munkásságának ebben a felosztásban helyet találni. A keresztes háborúk időszakában, ezen belül is a 12. században leginkább a formális és tartalmi intoleranciával találkozhatunk keresztény oldalról. Az előzőekben leírtak alapján megállapítható, hogy mind a kettő intolerancia fajta szinte ugyanakkora helyet foglal el a kor gondolkodásában. A tartalmi intolerancia Simon definíciója szerint az, amikor valaki „a vélt igazság nevében üldözi a másikat”⁸⁴, a formális intolerancia pedig az, amikor egy adott vallásfelekezetet (vagy vallást) egy hitnek rendelik alá. Az, amikor morális felhanggal írnak a muszlimok (és amint láthattuk, akár keresztények ellen is) mindenképpen a tartalmi intoleranciát erősíti, de ehhez kapcsolódhat az egyházi írások mentén létrejövő igaz háború doktrínája a keresztes háborúkra vonatkozóan.

Ezzel szemben Petrus Venerabilis írásaiban ez a kettő keveredve jelenik meg. Nem tér el ugyanis a tartalmi intoleranciától, annak tükrében ahogyan gondolkodik az iszlámról, nevezetesen, hogy minden eszközzel küzdeni kell ellene. Ebben ráadásul tovább is megy kortársainál, mert ő a térítést is az eszközök közé sorolja, nem csak a fegyveres harcot. Az a döntésképtelenség viszont, ami abban nyilvánul meg, hogy az iszlám a kereszténység egy szektája-e vagy egy külön vallás, és mint ilyen pogányság, inkább a formális intoleranciát erősíti.

⁸⁰ MACDONALD: On Saracens, the Rawwafah inscription and the Roman Army, 1-2.o., online kiadvány, https://www.academia.edu/4421918/On_Saracens_the_Rawwāfah_Inscription_and_the_Roman_Army

⁸¹ TOLAN: Faces of Muhammad, 23.o.

⁸² TOLAN: Saracens, 127-128.o.

⁸³ SIMON: Zsidók és keresztények az iszlám árnyékában. Az ábrahám vallások: családon belüli összeférhetetlenség, 11-12.o.

⁸⁴ SIMON: Zsidók és keresztények az iszlám árnyékában. Az ábrahám vallások: családon belüli összeférhetetlenség, 12.o.

Amit a 12. századdal és annak előzményeivel kapcsolatban összefoglalóan el lehet mondani, az a koherens információk hiánya. Az iszlámmal kapcsolatos attitűdöt ugyanis nem a jelennek a teljes, átfogó képe határozza meg, hanem a múltból és a jelenből pontszerűen előhívott információk közösségre gyakorolt hatása. Ez a hatás sok fajta lehet és az információk is változhatnak azoknak az elérhetőségétől függően.

Ebből a szempontból Petrus Venerabilis életműve kiváló példával szolgál. Először is átmeneti koherenciát ad az információknak, már annak a szempontjából is, hogy a rendelkezésére álló tudásanyagot és forrásokat sikerül egy olyan összefüggő gyűjteménybe, majd annak kivonatolt változataiba rendezni, amely csak és kizárólag az iszlámmal foglalkozik, illetve arra is, hogy a meglévő gondolati sémák hogyan befolyásolták az iszlámmal szembeni hozzáállását és azt, hogy ennek a vallásnak hagyományairól és kultúrájáról való elméleti tudás nem feltétlenül csapódik le azonnal a kor emberén.

Összegezve tehát elmondható, hogy Petrus Venerabilis gondolkodása az iszlámról a kor iszlámképébe teljesen beleillő, írásainak szinte csak egy eleme emeli ki onnan, illetve munkásságának az a része, ahol a Toledói Gyűjteményt összeállította, ami későbbi hasonló vállalkozások első példája.⁸⁵ Amiben talán újdonságot hozhatott a munkássága az a térítéshez való viszony, ami sokkal hangsúlyosabban lesz kifejezve a következő századokban, főképpen a domonkosok és a ferencesek megjelenése után.

⁸⁵ Id. későbbi Korán fordítások, pl. Toledói Márk, ezzel kapcsolatosan ld. GÁZQUEZ és BURMAN ehhez kapcsolódó írásait

BIBLIOGRÁFIA:

- ALVERNY, Marie-Therese d': Deux Traductions Latines du Coran au Moyen Age, In. *Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age*, 1947-48, Vol. 16., pp. 69-131
- ANGENENDT, Arnold: A kora középkor. A nyugati kereszténység 400-tól 900-ig, Szent István Társulat, 2008
- BALÁZS József: Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, ac doctrina (Az iszlámkép forrásai a kora újkori Magyarországon 1543-1613), PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Új-és legújabbkori esztörténeti műhely, témavezető: Dr. habil. Óze Sándor, Piliscsaba, 2016
- BALÁZS József, SZUROMI Kristóf szerk.: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézet, 2016
- BEREND: At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000-1300, Cambridge University Press, 2010
- BLOCH, Marc: Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában, Osiris, 2005
- BRUCE, Scott G.: Cluny and the Muslims of La-Garde Freinet. Hagiography and the Problem of Islam in Medieval Europe, Cornell University Press, 2015
- BURMAN, Thomas E.: Reading the Qur'an in Latin Christendom 1140-1560, University of Pennsylvania Press, 2007
- FLORI, Jean: Chroniqueurs et propagandistes. Introduction critique aux sources de la premiere croisade, Droz, 2010
- FLORI, Jean: La premier croisade. L'Occident chrétien contre l'Islam (Aux origines es idéologies occidentales), Editions Complexe, 1992
- FRASSETTO, Micheal: The Image of the Saracen as Heretic in the Sermons of Ademar of Chabannes, In. ed. David R. Blanks and Micheal Frassetto: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe. Perception of Other*. St. Martin's Press, 1999, pp. 83-96.
- GÁZQUEZ, José Martínez: Translations of the Qur'an and Other Islamic Texts before Dante (Twelfth and Thirteenth Century), trans. GRAY, Andrew, In. *Dante Studies, with the Annual Report of the Dante Society*, 2007, No. 125, pp. 79-92

- GNILKA, Joachim: A Biblia és a Korán. Ami összeköti és ami elválasztja őket, Szent István Társulat, 2016
- GRIFFITH, Sidney H.: *Answers for the Shaykh: A 'Melkite' Arabic Text from Sinai and the Doctrines of the Trinity and the Incarnation in 'Arab Orthodox' Apologetics*, In. ed. Emmanouela Grypeou, Mark Swanson, and David Thomas: *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, Brill, 2006
- HAMILTON, Bernard: Knowing the Enemy. Western Understanding of Islam at the Time of the Crusades, In. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1997, No.3, pp. 373-387.
- HOYLAND, Robert: Seeing Islam as Others Saw It. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam, The Darwin Press Inc., 1997
- IOGNA-PRAT, Dominique: Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face aux hérésies au judaïsme et à l'islam. 1000-1150, Aubier, 1998
- KÉRI Katalin: Fordítóiskolák a középkori Toledóban, In. Kéri Katalin: *Nevelés és művelődés Hispaniában*, 2009,
online példány, elérés dátuma: 2022. 10.01.,
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23700/keri-katalin-neveles-es-muvelodes-hispaniaban-szte-pte-szeged-pecs-2009.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- KRITZECK, James: Peter the Venerable and Islam, Princeton University Press, 1964
- LAPPIN, Anthony John: On the Genesis and Formation of the Corpus Cluniacense, In. ed. Cándida Ferrero Hernández, John Tolan: *The Latin Qu'ran, 1143-1500*, De Gruyter, 2021
- LUCSISZKAJA, Szvetlana: A másik képe. Iszlámkép a krónikákban, In. 2000, 19. évf. 2007. szeptember, 15-26.o.
- MACDONALD, Micheal C. A.: On Saracens, the Rawwafah inscription and the Roman Army, In. MACDONALD, Micheal C. A.: *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*, Ashgate Variorum, pp. 1-26.
online kiadvány, elérés dátuma: 2023. 01. 06.,
https://www.academia.edu/4421918/On_Saracens_the_Rawwāfah_Inscription_and_the_Roman_Army
- NEIL, Bronwen: The Earliest Greek Understandings of Islam: John of Damascus and Theophanes the Confessor. In. ed. Wendy Mayer and Bronwen Neil: *Religious Conflict from Early Christianity to the Rise of Islam*, De Gruyter, 2013

- QUINN, Frederick: *The Sum of All Heresies: The Image of Islam in Western Thought*, Oxford University Press, 2008
- RESNICK, Irven M.: Introduction. In. *Peter the Venerable. Writings against the Saracens*. tr. by. Irven M. Resnick, The Fathers of the Church, Medieval Continuation, The Catholic University of America Press, 2016, pp- 3-12.
- ROGGEMA, Barbara: *The Legend of Sergius Bahira. Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam*. Brill, 2009
- ROSTOVÁNYI Zsolt: *Az iszlám és a 21. század: Kihívások és válaszok*, L'Harmattan, 2020
- RUNCIMAN, Steven: *A keresztes háborúk története*, Osiris Kiadó, 2002
- SCHADLER, Peter: *John of Damascus and Islam. Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations*, Brill, 2018
- SIMON Róbert: Előszó – „Arany” vagy „sötét” középkor. Megjegyzések a kultúrák átjárhatóságáról. In. *Az arany középkor - zsidók, muszlimok és keresztények*, Logos Kiadó, 2012
- SIMON Róbert: *Zsidók és keresztények az iszlám árnyékában*. In. *Az arany középkor - zsidók, muszlimok és keresztények*, Logos Kiadó, 2012
- SOUTHERN, Richard W.: *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Harvard University Press, 1978
- STULRAJTEROVA, Katarína: *Convivenza, Convenienza and Conversion: Islam in Medieval Hungary (1000-1400 ce)*, In. *Journal of Islamic Studies*, Vol. 24. No. 2, 2013, pp. 175-198
- THOMAS, David: *Christian Theologians and New Questions*, In. ed. Emmanouela Grypeou, Mark Swanson, and David Thomas: *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, Brill, 2006
- THOMAS, David and Alex MALLET, ed. *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 1 (600-900)*, Brill, 2009
- THOMAS, David and Alex MALLET, ed. *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 2 (900-1050)*, Brill, 2010
- THOMAS, David and Alex MALLET, ed. *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 3 (1050-1200)*, Brill, 2011
- TOLAN, John V.: *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today*, Princeton University Press, 2019

- TOLAN, John V.: Introduction, In. ed. David Thomas and Alex Mallett, *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Vol. 3. (1050-1200), Brill, 2011, pp. 1-14
- TOLAN, John V.: *Saracens. Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, 2002
- TYERMAN, C. J.: *God's War. A New History of the Crusades*, Penguin Books, 2007
- TYERMAN, C. J.: Were there any Crusades in the Twelfth Century, In. *The English Historical Review*, Vol. 110, 1995, pp. 553-577
- VESZPRÉMY László: Utószó, In. *Az első és második keresztes háború korának forrásai*, Szent István Társulat, 1999, 209-231.o.

FORRÁSOK:

- i. Anonymus: *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*
online kiadvány, elérés dátuma: 2022.11.14.
<http://www.thelatinlibrary.com/gestafrancorum.html>
- ii. Guibert de Nogent: *Dei Gesta per Francos*, ed. R. B. C. HUYGENS, Brepols, 1996
- iii. MIGNE, Jean-Paul: *Patrologiae latinae, Petrus Cluniacensis*,
online kiadvány, elérés dátuma: 2022.08.23.
<https://mlat.uzh.ch/browser?path=/38/2311/&text=11412%3A8>
- iv. Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei, In. *Az első és második keresztes háború korának forrásai*, Szent István Társulat, 1999
- v. Petrus Venerabilis: Az egész felekezet, ördögi módon csaló szaracénok vagy izmaeliták szektája. In. Szerk.: BALÁZS József, SZUROMI Kristóf: *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézet, 2016, pp. 17-22.
- vi. Petrus Venerabilis: *Epistola Petri Cluniacensis ad Bernardem Claraevallis*, In. KRITZECK, James: *Peter the Venerable and Islam*, pp. 212-214
- vii. Petrus Venerabilis: *Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum*, In. KRITZECK, James: *Peter the Venerable and Islam*, pp. 220-292
- viii. Petrus Venerabilis: *Summa totius haeresis Saracenorum*, In. KRITZECK, James: *Peter the Venerable and Islam*, pp. 204-211
- ix. Rodulfi Glabri *Historiarum Libri Quinque*, ed. and trans. John FRANCE, Clarendon Press, 2002

- x. The Letters of Peter the Venerable, ed. Giles Constable, Vol. I. and II., Harvard University Press, 1967